

Pilguheit haiguspõhjuste süstemaatikatele

Renata Sõukand

Kubu pärismaalased ei otsi haiguste põhjusi, nad lihtsalt eraldavad ühiskonnast iga indiviidi, keda haigus tabab. Kuid kõrgema arengutaseme saavutanud primitiivrahvaste seas valitseb tungiv soov leida seos haiguse tekitaja ja tagajärje vahel (Sigerist 1977: 390). Haiguste põhjuste otsimine on alati olnud üks olulisemaid probleeme iga vähegi süsteemse ravi puhul. Alles haiguse põhjust teades on võimalik leida selle vastu ravi. Huupi ravimine võib ju mõnikord õnnestuda, kuid enamjaolt lõpeb see ravitava seisundi halvenemisega.

Soome folklorist Lauri Honko toob välja kolm põhjust, miks on oluline välja selgitada haiguspõhjused: ajaloolisest perspektiivist on tegemist traditsioonilise ravimise ideoloogilise sisuga, üksikindiviidi seisukohalt toimib seletus psühhoteraapiana, mis muudab haige avatumaks ja sotsiaalsühholoogilisest perspektiivist defineeritakse seletuse abil ravija, haige ja kogukonna roll antud olukorras (Honko 1960: 102–103).

Selleks, et saada ülevaade 19. sajandi eesti rahvameditsiini süsteemist, on vaja taas üles ehitada haiguspõhjuste võrk, millele toetudes valiti ravivahendid ja teostati ravi. Antud artikkel tutvustab sellise süstemaatika koostamiseks tehtud eeltöid ja antropoloogilises kirjanduses leiduvaid haiguspõhjuste liigitusi. Eesti rahvameditsiini haiguspõhjuste vaadeldakse lähemalt edaspidi. Olgu märgitud, et esialgne eesti rahvameditsiini haiguspõhjuste süsteem ehitatakse üles andmebaasis HERBA¹ sisalduvatest haigustest lähtudes.

HERBA loomisel tekkis autoril kiusatus süstematiseerida rahvameditsiinialane materjal lähtuvalt akadeemilise meditsiini seisukohtadest. Kõrgkoolides õpetatav meditsiin sai oma praeguse suuna alles 19. sajandi kesksajal, mil tekkis kindel eristusjoon rahva- ja teadusliku meditsiini vahel (Honko 1962–1963: 303). See ei saa me lähtuda ainult akadeemilise meditsiini haiguspõhjuste seletustest: ajalooliselt on paljud rahvad tajunud ja käsitlenud haiguspõhjuste erinevalt. Meditsiiniantropoloogia klassik Ervin Heinz Ackerknecht ütleb, et meie meditsiin² ei ole **ainuõige meditsiin**,

Renata Sõukand

nagu ka meie religioon ei ole **ainuõige religioon**. Ei ole olemas ühtset meditsiini, vaid suur hulk ja erinevaid, erinevas ajas ja ruumis eksisteerivaid. Me ei suuda mõista minevikku ega ka tulevikku, kui hakkame kõike hindama ainult tänapäeva standardite järgi. Tänapäeva inimene on harjunud nägema haigusi puhtbioloogilise nähtusena ja meditsiini kui sellevastast loomulikku refleksi (Ackerknecht 1971: 18). Akadeemiline meditsiini peab haiguse põhjustajateks ainult selliseid tegureid, mille olemasolu on võimalik silmaga näha ja/või teaduslikult kindlaks teha. Ei tohi ka unustada, et niinimetatud "rahvameditsiin" ja "teaduslik meditsiin" on suunatud kahele erisugusele teadvuse vormile – kirjata ja kirjalikule teadvusele (Lotman 1999: 107–108).

Rahvameditsiini haiguspõhjusi ei püütudki süstematiseerida lähitules nüüdisaegse akadeemilise meditsiini haiguspõhjuste käsitlusest. Siiski on võrdluse mõttes kasulik vaadelda kasvõi neist ühte: olgu näitena toodud Christopher Guy Nicholas Mascie-Taylori haigustegurite klassifikatsioon (1993: 4).

Tabel 1. C. G. N. Mascie-Taylori haigustegurite klassifikatsioon.

Toitained	Haiguse võib põhjustada kindla toitaine (näiteks rasvad, süsivesikud valgud, vitamiinid) puudus või üleküllus.
Keemilised ained	Mürgid, allergeenid ja ärritajad, mis satuvad organismi väljastpoolt ja võivad tekitada haiguse või, häirides mõne organi tööd, põhjustada selle kaudu haigestumist. Näiteks neerude rike toob kaasa raku metabolismi jääkide kuhjumise kehasse.
Füsioloogilised tegurid	Teatud sündmused ja tavapärase elukäigu muutused võivad mõnel inimesel anda tõuke haigusnähtude tekkimiseks (nt südamepööritus raseduse alguses).
Geneetilised tegurid	Tänapäeval tuntakse paljusid geneetilisi haigusi: alates tuumamutatsioonidest ja lõpetades kromosoomi anomaaliatega.

<p><i>Psühholoogilised tegurid</i></p>	<p>Arvatakse, et ülekaalukalt psühholoogilistest teguritest on põhjustatud järgmised haigusnähud: peavalu, iiveldus, oksendamine, maohaavad ja kõrge vere rõhk.</p>
<p><i>Füüsilised tegurid</i></p>	<p>Näiteks tuli, päikesekiired ja gravitatsioonimuutused võivad tingida tasakaaluhäireid.</p>
<p><i>Elusorganismi sissetungimine</i></p>	<p>See on üks suuremaid haigustegurite rühmi. "Sissetungijaid", kes kuuluvad loomariiki, nimetatakse kõrgemateks parasiitideks (ehk lühidalt parasiitideks). Need on paljuraksed, nagu lestad ja ussnugilised, või üheraksed, nagu amööbid ja malaariatekitajad. Teistest haigusi tekitavatest organismidest nimetagem seeni, baktereid, riketsiaid ja viirusi.</p>

19. sajandil ei olnud teadlikud veel geneetikast ega mikroorganismidest, küll aga tunti igasuguseid üleloomulikke haigustekitajaid ja taudidele omistati personifitseeritud käitumine. Järelkultuureks otsida paralleele teiste loodusrahvaste meditsiini uurinud teadlaste klassifikatsioonidest.

Kui akadeemilise meditsiini puhul saab teatud reservatsioonidega väita, et tegemist on suhteliselt homogeense ja standardiseeritud keskkonnaga, ei saa rahvameditsiini kohta öelda sama. Meil ei ole tegemist ühe, vaid paljude erinevate rahvameditsiinidega, mida võib loendada vähemalt sama palju, kui on rahvaid (Wellin 1977: 52).

Loodusrahvaste meditsiin levis suulise pärimusena vanemalt põlvkonnalt nooremale. Põhjuseks oli nii kirja puudumine kui ka õpetaja rolli olulisus. Kui midagi antigi tekstina edasi, siis oli see arusaadav ainult asjasse pühendunuile.³ Loodusrahvaste meditsiin on sisuliselt kirjata ühiskonna tunnusmärk, sest enamikul kõrgkultuuridest oli oma kiri.

Primitiivühiskonnad⁴ olid eelmisel sajandil meditsiiniantropoloogide põhiline uurimisobjekt. Need hõimud elasid teatud ajani kas suhtelises või täielikus eraldatuses kõrgkultuuridest ja ka üks-

Renata Sõukand

teisest. Seega võib öelda, et primitiivmeditsiin kujunes isoleeritud tingimustes ja sellel ei olnud muud toetajat peale kohaliku hõimuvälitsuse. Seejuures on oluline ära märkida, et *kui ravija või maagise ei olnud pealik, siis oli ta vähemalt hõimu juhtimisega tihedalt seotud* (Ackerknecht 1971: 131).

On öeldud, et *üks neid tegureid, mis eristas inimest loomast, oli inimese kahtlus, et nendel nähtustel, mida ta jälgib, on ka varjatud väärtus [---]* (David Landy (1977), osundatud Jacques M. May 1960: 789 järgi). Müstilised objektide sissetungid, hingekaotused, seestumised, tabu rikkumine või nõiakunst olid kõige sagedasemad haiguspõhjused. Sageli olid ühes hõimus vastuvõetavad mitte üks, vaid mitu nendest (Ackerknecht 1971: 121). Paljud loodusrahvad ei eristanudki algselt haigusi muust ebaõnnest, mis segas loomuliku elukulgu. Tavaliselt ei käsitletud nad haigusi, surma ja õnnetusjuhtumeid loomuliku sündmusena – seda võidi pidada üleloomuliku toimingu või jõu tagajärjeks.

Ainus märkimisväärne vanem süstemaatika, mis käsitleb ka eesti materjali, on Ilmari Mannineni uurimus (Manninen 1922). Nagu ka eesti rahvameditsiin, sisaldab I. Mannineni käsitletav materjal segu traditsioonist ja tollal valitsevatest meditsiiniarusaamadest. Haigused jaotab ta lähtuvalt nende päritolust ja avaldumisvormist.

Tabel 2. Demonoloogilised haigused soome rahvausundis (Manninen 1922).

I Haigused päritolu järgi:

- 1) surnutelt saadud haigused;
- 2) maavaimudelt ja maast saadud haigused;
- 3) metsavaimudelt ja metsast saadud haigused;
- 4) veevaimudelt ja veest saadud haigused;
- 5) tuulest saadud haigused;
- 6) tulest saadud haigused;
- 7) maja- ja saunavaimudelt saadud haigused;
- 8) haigused, mida saadavad konkreetset jumalad, samuti erinevatest põhjustest tingitud haigused;
- 9) haigusdeemonitelt saadud haigused.

II Haigused ilmumiskuju järgi:

- 1) seestumine;
- 2) välisjõu kallaletung;
- 3) nakkusrünnak.

Kahjuks keskendub I. Manninen vaid demonoloogilistele haigustele, jättes kõrvale ratsionaalsed seletusviisid, mis ei luba seda jaotust tänapäeval täiel määral aluseks võtta, sest mitte kõik (loodus)rahvad ei näe haiguspõhjusi ainult üleloomulikes jõududes: nii näiteks azanded ei pöördunud ennustaja poole haiguspõhjuse seletamiseks enne, kui naturalistliku seletuse katsed olid läbi kukkunud (Baer 1997: 193). Arvestades asjaolu, et 19. sajandi eesti rahvameditsiin sisaldab palju ratsionaalseid elemente ja seal leidub palju ratsionaalseid haiguspõhjuste selgitusi, ei saa rakendada üksnes mütoloogial põhinevaid seletusviise.

Lauri Honko, analüüsides erinevate rahvaste haiguspõhjuste seletusi, võtab need kokku viide põhirühma: tabu rikkumine, hinge kaotamine, võõra hinge sissetung, projektiil, haiguseuss (Honko 1960: 62). Ka selline jaotus jääb eesti materjali liigitamiseks liiga üldiseks ja suhteliselt ühekülgsesks.

Meditšiiniantropoloogid on pakkunud erinevaid võimalusi traditsiooniliste kultuuride haiguspõhjuste käsitlemiseks. Nii jagab Peter Morley loodusrahvaste haiguspõhjuste seletused üldjoones neljaks:

Tabel 3. Loodusrahvaste haiguspõhjuste seletused (Morley 1978: 2–3).

<p>Üleloomulikud põhjused</p> <p>Haiguse põhjuseks on üleloomulikud tegurid või kellegi pahatahtlikud toimingud, mis ei ole otseselt jälgitavad (<i>nõidus</i>).</p>	<p>Algpõhjused</p> <p>Selgitab haigustekke algpõhjusteid – seda, <i>kuidas</i> haigused materialiseerusid ja <i>miks</i> inimesed haigestuvad.</p>
<p>Loomulikud põhjused</p> <p>Haigused põhinevad ainult konkreetselt jälgitavatel teguritel ja mõjutustel, ei sõltu eksperimendi täpsusest (<i>haava verejooks</i>).</p>	<p>Vahetud põhjused</p> <p>Järgib loomulikke põhjuste seletusi ja selgitab nende tekkimist patogeensete tegurite mõju kaudu.</p>

Renata Sõukand

Jaotus on kõikehõlmav, kuid samas väga üldine, sellele on edasist uurimistööd raske üles ehitada.

Ervin Heintz Ackerknecht kasutab oma jaotuses veidi teistsugust lähenemist. Jaotades teooriad loomulikeks (akadeemilise meditsiinile tõekspidamistega enam-vähem seostuvad) ja üleloomulikeks (kõik ülejäänud, nähtamatu maailmaga seonduvad), annab ta põhjalikuma ja detailsema jaotuse.

Tabel 4. Haigustekke teooriad loodusrahvastel (Ackerknecht 1982: 8–21).

A. **Loomulik teke.** Kas teaduslikud või populaarsed teooriad, mis peavad terviserikke põhjuseks selliseid nähtusi, mis tänapäeva meditsiini seisukohalt näivad ratsionaalsed.

Infektsioon. Käsitletakse kahjuliku elusorganismi tungimist ohvri kehasse, kusjuures on võimalik, kuid mitte vältimatu seostamine Kochi ja Pasteuri avastustel põhineva pisikulise haigustekke teooriaga.

Stress. Ohvri füüsiline või psüühiline ülepingutus, nagu ületöötamine, pikaajaline nälg või janu, nõrgestav kuum või külm; mure, hirm või emotsionaalne häire, mis tänapäeval kuuluvad psühhiaatria valdkonda.

Orgaaniline mandumine. Füüsiliste võimete vähenemine vanemas eas, mõne organi (näiteks süda või neerud) rike või tõsine pärilik haigus, mis ilmneb sagedasti juba sündides või varases lapseas.

Õnnetusjuhtum. Füüsiline vigastus, mille puhul ei kahtlustata üleloomulike jõudude sekkumist ega ettekavatsetud tegu.

Ilmne inimlik vägivald. Teisele inimesele sihilik kehavigastuste tekitamine näiteks kakluste, kallaletungide, sõdade jms käigus. Siia kuulub ka enesetapukatse (nn sissepoole suunatud agressioon).

B. **Üleloomulik teke.**

Müstiline teke. Teooriad, mis peavad haiguse tekkepõhjuseks mitte inimese või üleloomuliku olendi tegevust, vaid pigem umbisikulist põhjuslikku seost ohvri isikuga, tema teo või kogemusega.

a. *Usk*. Haiguste seostamine astroloogia mõju, ettemääratuse või õnnetu saatusega.

b. *Pahaendeline aisting*. Pahaendeliste unenägude, märkide, helide vms kogemine, millest usutakse, et nad mitte ainult ei ennusta, vaid ka põhjustavad haigusi.

c. *Puutenakkus*. Kontakti astumine mingi tähenduslikult reostatud objekti, olluse või inimesega.

d. *Müstiline kätemaks*. Mõne tabu või moraalikoodeksi vastu eksimine, juhul kui see põhjustas haiguse isenesest, ilma üleloomuliku olendi sekkumiseta.

Animistlik põhjuslikkus. Teooriad, mis põhjendavad tervise halvenemist üleloomuliku olendi (hing, kummitus, vaim või jumalus) tegevusega.

a. *Hingekaotus*. Haiguse tingib vabatahtlik, tihti ajutine hinge lahkumine ohvri kehast.

b. *Vaimu agressioon*. Haigust seostatakse pahatahtliku või solvatud üleloomuliku olendi vaenuliku, tujuka või karistava toiminguga.

Maagiline põhjus. Teooriad, mis seostavad haigust kadeda, solvunud või kuritahtliku maagilisi võtteid kasutava inimese varjatud teoga.

a. *Posimine (sorcery)*. Kuritahtliku inimese iseseisev või spetsialisti (šamaan, maag) kaasabil teostatud maagiline võte, mis põhjustab terviserikke.

b. *Nõidus (witchcraft)*. Haiguse tekitajaks on inimene, kellest usutakse, et tal on olemas kindel jõud ja oskus kurja teha, kusjuures teo kavatsuse määr ei ole oluline.

E. H. Ackerknechti jaotus põhineb 139 traditsioonilise ühiskonna rahvameditsiini analüüsil, mis annab alust pidada seda piisavalt representatiivseks, kuid samas tuleb toonitada, et kogu jaotus ei kehti ühe konkreetse kogukonna kohta.

Esialgusel vaatlemisel näib, et enamik E. H. Ackerknechti liigituse alajaotusi kehtivad ka eesti ainese puhul ja tuleks uusi juur-

Renata Sõukand

degi luua. Nii näiteks ei õnnestu tuulest, maast ja veest saadud haigusi ühegi tema senise alajaotuse alla paigutada. Siin mängib oma osa uurimiseks kasutatava materjali eripära. Nimelt on eesti rahvameditsiinialased teated tavaliselt edasi antud kas napisõnaliste uskumusteadete või konkreetsete kombekirjeldustena, sisaldades tihti ainult märksõnu, mille sisu (ja ka vastuolulisus) saab mõistetavaks suurema hulga materjali läbitöötamisel. Haiguspõhjuste nimetus võib olla haiguse nimetus ja vastupidi, kuid arhiiviteksti lugedes on kohati raske mõista, kummast on juttu.

Võib öelda, et kuna 19. sajandi eesti rahvameditsiini haiguspõhjuste skaala on üllatavalt lai ja mitmekesine, on koostamisel uus, laiahaardelisem ja detailsem jaotus, mis avaneb teadmishimulistele lugejatele edaspidistes kirjutistes.

Kommentaariid

¹ HERBA – Eesti Rahvaluule Arhiivi tekstide põhjal koostatud ravimtaimede andmebaas (kokku umbes 5000 teksti). HERBAs on praegu 168 taimeliiki ja 36 taimeperekonda, kuid ma ei julge väita, et see nimekiri on täielik. Haigusemärksõnu on HERBAs praegu 128. Et andmebaas sisaldab üksnes taimedega ravitavaid haigusi, jäävad sellest nimistust välja näiteks katk ja ka enamik kaasasündinud haigusi (vigu), mille ravimisel taimi ei kasutatud. Kahjuks pole andmebaas praegu veel Internetis kättesaadav, küll aga leidub aadressil <http://haldjas.folklore.ee/herba> käesoleva kirjutise autori bakalaureusetööl põhinev haiguste liigitus (*HERBA: Rahvameditsiini andmebaas*).

² E. H. Ackerknecht mõtleb selle all akadeemilist meditsiini.

³ [---] *kui kirjatekst lahutada lausujast (ja lausuja kavatsustest) ning lausumise konkreetsest olukorrast, siis hakkab ta nagu iga muugi tekst nii-öelda hõljuma potentsiaalselt lõpmatu hulga võimalike tõlgenduste vaakumis* (Eco 1999: 109).

⁴ Kahjuks ei saa primitiivühiskonna meditsiini kohta midagi kindlalt väita peale selle, et *mõned eelajaloolised inimrühmad oskasid edukalt koljut avada* (Ackerknecht 1971: 17).

Kirjandus

Ackerknecht, Ervin Heinz 1971. *Medicine and ethnology: Selected essays*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

- Ackerknecht, Ervin Heinz 1982. *A Short History of Medicine*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Baer, Hans A. & Singer, Merrill & Susser, Ida 1997. *Medical Anthropology and the World System: A Critical Perspective*. Westport & London: Bergin & Garvey.
- Eco, Umberto 1999. Salateadmiste jälil. *Vikerkaar* 5–6, lk 109–114.
- HERBA: *Rahvameditsiini andmebaas* (<http://haldjas.folklore.ee/herba> – 17. oktoober 2003).
- Honko, Lauri 1960. Varhaiskantaistet taudinselitykset ja parantamisnäytelmä. Hautala, Jouko (toim). *Jumin keko*. Helsinki: Suomalainen Kirjallisuuden Seura, lk 43–111.
- Honko, Lauri 1962–1963. On the Effectivity of Folk-Medicine. Papers on Folk-Medicine given at an Inter-Nordic Symposium at Nordiska Museet, Stockholm 8–10 May 1961. *ARV: Nordic Yearbook of Folklore* 18–19, lk 290–300.
- Landy, David 1977. Introduction: Learning and Teaching Medical Anthropology. Landy, David (toim). *Culture, Disease, and Healing: Studies in Medical Anthropology*. New York: Macmillan, lk 1–9.
- Lotman, Juri 1999. Mõned mõtted kultuuritüpoloogiast (semiootiline aspekt). *Vikerkaar* 5–6, lk 97–108.
- Manninen, Ilmari 1922. *Die dämonistischen Krankheiten im finnischen Volksaberglauben: Vergleichende volksmedizinische Untersuchungen*. Folklore Fellow Communications 12: 45. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Mascie-Taylor, Christopher Guy Nicholas (toim) 1993. *The Anthropology of Disease*. Oxford science publications: Biosocial Society series 5. Oxford & New York: Oxford University Press.
- May, Jacques M. 1980. The Ecology of Human Disease. *Annals of the New York Academy of Sciences* 84: 17, lk 789–794.
- Morley, Peter 1978. Culture and the Cognitive World of Traditional Medical Beliefs: Some Preliminary Considerations. Morley, Peter & Wallis, Roy (toim) *Culture and Curing: Anthropological Perspectives on Traditional Medical Beliefs and Practices*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, lk 1–18.
- Sigerist, Henry E. 1977. The Special Position of the Sick. Landy, David (toim). *Culture, Disease, and Healing: Studies in Medical Anthropology*. New York: Macmillan, lk 388–394.
- Wellin, Edvard 1977. Theoretical Orientations in Medical Anthropology. Landy, David (toim). *Culture, Disease, and Healing: Studies in Medical Anthropology*. New York: Macmillan, lk 47–58.